

Донецьк : Вид-во Донецького нац. ун-ту, 2009. – 296 с.

7. Скляревская Г. Н. Метафора в системе языка / Галина Николаевна Скляревская. – СПб. : “Наука”, 1993. – 146 с.

8. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульман // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 5. – М. : Прогресс, 1970. – С. 250–299.

9. Hanks P. Metaphoricity is gradable / P. Hanks // Corpus-based approaches to metaphor and metonymy / Ed. A. Stefanowitsch, S. Th. Gries. – Berlin : Mouton de Gruyter, 2006. – P. 17–35.

10. Kittay E. Semantic fields and the structure of metaphor / E. Kittay // Studies in language. – 1981. – V. 5. – № 1. – P. 31–63.

11. Lakoff G. Metaphors We Live by / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago : University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ СЕМАНТИЧНИХ ТИПІВ МЕРОНІМІЇ

МАТЕРИНСЬКА О. В.

Донецький національний університет

Лексична система мови, попри складність визначення всіх типів семантичних відношень, які об'єднують її елементи у їхній взаємодії, є цілісністю, що піддається послідовному та комплексному вивченню. Найбільш придатними для створення моделі семантичного аналізу лексики є лексичні підсистеми, які засвідчують певний тип логічного зв'язку та належать до базового лексичного фонду.

Меронімія є одним з видів таксономічних відношень у лексичній системі мови, який відображає відношення між частиною та цілим [6, с. 231-233] Найбільш яскравим прикладом таких відношень є соматична лексика, так, *стопа* є частиною *ноги*. *Нога* в такому разі виступає холонімом (цілим) щодо мероніма (частини) *стопи*, у свою чергу, *нога* є частиною тіла людини. Визначення семантичних ознак та параметрів дослідження меронімів як системи в цій статті спирається на проведене типологічне дослідження семантики найменувань частин тіла в індоєвропейських та урало-алтайських мовах [1].

Мета статті полягає у виявленні семантичних типів меронімії, їх класифікації. Задля вирішення поставленої мети необхідно розв'язати низку конкретних завдань, серед яких: установлення конкретних критеріїв визначення семантичних типів меронімії, опис семантичних ознак меронімів, виведення параметрів дослідження меронімічної лексики як системи.

Актуальність пропонованого дослідження пояснюється тим, що відношення між частиною та цілим є одним із фундаментальних логічних відношень, на яких базується сприйняття людиною дійсності, з іншого боку, воно є важливим типом організації парадигматичних відношень у мові й потребує детального вивчення. На жаль, попри той факт, що відношення між частиною та цілим завжди знаходилися в центрі уваги філософії, викликали великий інтерес з боку формальної логіки та математики, лінгвістика довгий час не вважала цей тип відношень релевантним для вирішення питань вивчення лексичної системи мови.

Попри існування розвідок, присвячених окремим тематичним групам лексики, дослідження меронімів як окремої лексичної підсистеми в зіставному аспекті ще не було предметом лінгвістичних студій. Частково проблема аналізу меронімії представлена в працях Е. Ляйзі та Р. Чаффіна [6; 8]. У своїй праці “Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und Englischen” Е. Ляйзі на позначення меронімії вживає термін партонімія та наводить спостереження над особливостями семантики деяких партонімів. Утім, він не створює їх системної семантичної класифікації [6, с. 36]. Важливими семантичними ознаками меронімів для нього є їхня форма, субстанція, розташування частин щодо цілого та ін.

М. Айріс виокремлює чотири основні типи меронімії: відношення функціональних компонентів до цілого; відношення частини до сегментованого цілого, відношення певної кількості об'єктів до множини об'єктів та наголошує, що відношення меронімії слід розуміти як набір різних семантичних відношень, а не як один їх тип [5, с. 262]. У межах вивчення різних типів семантичних зв'язків у лексиці, синонімічних, антонімічних, гіпо-гіперонімічних тощо. Р. Чаффін, М. Уїнстон та Д. Германн [8, с. 420] визначають 6 основних типів меронімічних відношень, серед яких:

- відношення між цілісним об'єктом та його складовими компонентами, наприклад, англ. *pedal* “педаль” – *bike* “велосипед”;
- відношення між певною сукупністю об'єктів та їх членами, наприклад, англ. *ship* “корабель” – *fleet* “флот”;
- відношення між певною кількістю та порцією, частиною, наприклад, *slice* “шматочок” – *pie* “пиріг” тощо [8, с. 421].

Ця класифікація не демонструє цілісної системи меронімів за тематичним складом, залишає відкритим питання полісемічних відношень між меронімами, не визначає чітко критерії визначення меронімів поза контекстом [8, с. 421]. Очевидним є той факт, що виведення закономірностей семантичного розвитку меронімів, їх класифікація є неможливими без системного підходу та скрупульозного аналізу мовних даних, суцільного добору емпіричного матеріалу з лексикографічних джерел, який допоможе встановити кількість меронімів у лексиконі досліджуваної мови та визначити їх різновиди одне до одного та до цілого, стосовно якого вони виділяються.

Відношення меронімії слід розглядати в контрасті до інших семантичних відношень. Р. Чаффін, М. Уїнстон та Д. Германн указують на складність відмежування в певних випадках відношень меронімії від гіпо-гіперонімії, відношень володіння, приєднання та атрибутивних відношень [8, с. 427]. Е. Горська також наголошує на необхідності розрізнення гіпо-гіперонімії як відношень понятійного включення та меронімії як відношень між частиною та цілим [4, с. 109–110].

Відношення меронімії мають певні логічні властивості, спільні з відношеннями гіперо-гіпонімії, що, вочевидь, й призводить до випадків, коли розрізнення цих видів семантичних відношень викликає труднощі. До цих властивостей належать:

- нереклексивність – певне поняття не може бути частиною самого себе;
- несиметричність: якщо поняття *x* є частиною поняття *y*, то *y* не може бути

також частиною x ;

– транзитивність: якщо x є частиною y , а y є частиною z , то x є також частиною z [2, с. 480].

Остання семантична ознака часто викликає в дослідників сумнів щодо її постійного характеру, оскільки вона може бути відсутньою в певних випадках. Так, А. Круз наводить приклад, який став майже хрестоматійним і використовується іншими дослідниками як аргумент у судженнях про правомірність виділення ознаки транзитивності як характеристики меронімічного типу відношень у лексиці [3, с. 30].

1. a) The jacket has sleeves. “Піджак має рукави”.
b) The sleeves have cuffs. “Рукави мають манжети”.
c) The jacket has cuffs. “Піджак має манжети”.
2. a) The house has a door. “Дім має двері”.
b) The door has a handle. “Двері мають ручку”.
c) The house has a handle. “Дім має ручку”.

Приклад 2 засвідчує порушення відношень транзитивності, що є наслідком некоректності виведення наслідку у 2с. Відношення між а, b та с у першому прикладі відрізняються від відношень між ними у другому прикладі. *Дім* не може містити *ручку* як частину, йдеться про різні типи семантичних відношень у прикладах 1 та 2, які, на перший погляд, здаються подібними [3, с. 31]. На думку А. Круза, поясненням цього може бути декілька фактів. Слід визнати, що якщо застосовувати для опису відношень між частиною та цілим формулу: x є частиною y , y є частиною z , тоді x є також частиною z , то це слід робити з тим обмеженням, що в такому випадку z має бути цілим, тобто холонімом щодо x та y . У випадку 2с *дім* не може виступати холонімом щодо деталі *двері ручки*.

Кожна частина характеризується виконанням певної функції щодо цілого. Так, наприклад, функція ручки – надати можливість переміщати щось, звісно, що виконання цієї функції є неможливим щодо об’єкту *дім*. Це й пояснює “ненормальність” висловлювання у 2с [3, с. 31-32].

Існують частини, які виконують певну функцію, імплікативно закладену в їхньому значенні, щодо окремого виду цілого, наприклад, англ. *finger* “палець” – *hand* “рука”, *stamen* “тичинка” – *flower* “квітка” тощо. Їм властива обмежена функціональність. Інші частини можуть виконувати певну функцію щодо різних видів цілого (наприклад, англ. *lobe* “частка”), вони характеризуються варіативною функціональністю [3, с. 32]. А. Круз намагається пояснити відсутність транзитивності у випадках, аналогічних до наведеного, контекстуальними обмеженнями, інші дослідники вважають, що треба визначити, яким типам меронімії транзитивність притаманна, в яких вона зникає [5, с. 280]. Тож, транзитивність є важливим параметром дослідження відношень меронімії, утім цей критерій не може бути визначальним при виявленні та класифікації меронімів.

Серед основних критеріїв розрізнення різних типів меронімії можна виділити: функціональність, гетерогенність / гомогенність, відчужуваність / невідчужуваність частин щодо цілого [8, с. 421]. Додатковими критеріями виявлення типів меронімії можуть виступати також опціональність наявності частин у цілого та їх кількість (обмежена або ж необмежена).

Одним з параметрів розгляду семантики меронімів мають бути розбіжності в їх логічній сегментації, які демонструють найменування частин тіла людини. У німецькій та англійській мовах існують окремі лексеми на позначення кисті руки та руки від кисті до плеча: англ. *hand*, нім. *Hand* “кисть руки”, англ. *arm*, нім. *Arm* “рука від кисті до плеча”. В українській, російській, латвійській мовах, у суахілі (укр. *рука*, рос. *рука*, лтв. *roka*, суах. *mkono*) одна лексема позначає кисть руки та руку від кисті до плеча. Відмінності виявляються і при позначенні ноги (англ. *foot* – “стопа”, *leg* – “нога, частина ноги вище стопи”) [1, с. 54-55].

У випадку, коли одна лексема поєднує в собі значення декількох частин тіла, йдеться про реалізацію сегментації тіла на рівні полісемії, це є характерним для тунгусо-манчжурських мов, наприклад: мокш. *пря* “голова”, “мозок”, “лоб”, “потилиця”; нівх. *иты* “нижня щелепа”, “підборіддя”; евенк. *ханнга* “кисть руки”, “долоня”, “стопа”.

Ще одним прикладом різної концептуалізації навіть, здавалося б, універсальних понять є темпоральні мероніми. Так, в англійській мові поняття *вечора* та *ночі* не мають жорстких меж, англ. *see you tomorrow night* означає не ‘побачимося завтра вночі’, а ‘побачимося завтра ввечері’, оскільки англ. *night* має значення ‘ніч’ та ‘вечір’, в українській та російській мовах поняття *вечора* та *ночі* є чітко диференційованими.

Певні труднощі у процесі зіставного вивчення меронімів викликає варіативність позначень *частини*. Залежно від значення нім. *Stück* “шматок” може перекладатися англійською мовою як *piece* “шматок”, *bit* “невеликий шматок, невелика кількість”, *item* “окрема частина, окремий елемент”, *part* “частина”; нім. *Scherbe* “уламок скла або ж порцеляни” відповідає англ. *sliver of glass* “уламок (зі скла)” та англ. *chip of china* “уламок (порцеляни)”. У німецькій та англійській мовах існує велика кількість диференційованих позначень частини, яка є інтегрованим компонентом цілого, або ж відділяються від нього з певною метою, ще більша кількість найменувань виникає на позначення різного роду уламків та частин деформованого цілого. Лексема *Stück* у німецькій мові може вживатися не тільки на позначення частини, але й на позначення окремого цілого, наприклад, у композитах *Theaterstück* “вистава”, *Musikstück* “музичний твір”. У англійській мові нім. *Theaterstück* відповідає лексема *play* “вистава”, а нім. *Musikstück* передається за допомогою словосполучення *a piece of music* за участю лексеми *piece* “частина”, яка в цьому випадку допомагає виразити значення “частина, окремий елемент” в поняття, яке не зчислюється.

Більшість меронімів є полісемічними, наприклад, соматизми є багатим джерелом виникнення антропоморфної метафори (нім. *Nase (des Felsens)* “уступ скелі” (букв. “ніс скелі”), *Kopf (des Nagels)* “голівка (букв. “голова”) цвяха”, *Hals der Flasche* “горлянка (букв. шия) пляшки”. Назва частини людського тіла може вживатися в метонімічному значенні на позначення цілого, людини: нім. *Haupt* має значення “голова підприємства, духовний лідер”, *Finger* – “інформатор” [1, с. 94-95].

Такий вид переносу (*pars pro toto* – перенос з частини на ціле – синекдоха) є продуктивним у процесі розвитку локативних меронімів: нім. *Mitte* (букв.

“середина”) “член партії, що є прихильником поміркованої політики”.

У процесі полісемічного розвитку меронімів на позначення поняття *частини* фіксуються метафоричні переноси на позначення людини, яка подібна за своїм розміром, властивостями до мероніму на позначення частини, наприклад, нім. *Brocken* (букв. “уламок неправильної форми”) “кремезна людина”, нім. *Krümel* (букв. “крихта, дрібка”) “крихітка, маленьке дитя”, англ. *clod* (букв. “грудка, брила”) “телепень, йолоп, дурень”, *hunk* (букв. “великий кусок, шмат”) “привабливий сильний чоловік” тощо. Дослідження процесів розвитку полісемії меронімів дозволяють виявити регулярні моделі метафоричних та метонімічних переносів, встановити типи зв’язків між окремими меронімами та їх семантичними типами. Для меронімічної лексики є характерним перехід в одному зі своїх значень з однієї тематичної групи до іншої. Так у німецькій мові локативний меронім *Punkt* “точка, місце” має також значення квантитативного мероніму “одиниця курсового котирування”.

Важливим параметром вивчення системи меронімів мають бути кореляції між їх структурною та семантичною організацією. Позначення частини певних предметів, які структурно є композитами, часто формуються за участю різних меронімів у якості другого компонента, навіть якщо позначуваний денотат є подібним, наприклад, нім. *Knoblauchzeh* (букв. “палець часника”) “зубок, долька часника”, але *Apfelsinenscheibe* (букв. “шматок, скибка апельсина”) “долька апельсина”. При утворенні таких композитів велику роль відіграє форма, субстанція, функції цілого, що обумовлює диференційовані позначення частини різних предметів, наприклад, нім. *Seifenstück* “шматок мила”, *Zuckerwürfel* “шматок, кубик цукру”, *Eisbrocken* “шматок льоду”, *Käsehappen* “шматок сиру”, *Teigstück* “шматок тіста”.

Наступним аспектом розгляду семантики меронімів може бути їх національно-культурна специфіка та відмінності у сприйнятті відношень між частиною та цілим у науковій та наївній картинах світу. Так, наприклад, з погляду “наївної” анатомії в тілі людини містяться нематеріальні уявні сутності, подібні до органів (напр., *душа*, *зір*, слух), а психічні процеси, подібно до матеріальних, пов’язані з певними органами людського тіла. Матеріальні органи набувають особливих функцій, які мають стосунок до психіки людини: наприклад, *серце* – орган кровообігу людини – набуває функції органу почуттів (рос. *доброе сердце*, укр. *добре серце*, нім. *gutes Herz*, англ. *kind heart*). Подібні функції, згідно з уявленнями “наївної анатомії”, виконує також частина тіла *груди*: укр. *груди* та рос. *грудь* вживаються на позначення душі, почуттів, напр., укр. *у грудях щемить* “щось непокоїть”, у англ. *breast* “грудна клітка, груди” використовується на позначення “емоцій”, у япон. *tune* “грудна клітка, груди” – “серця, душі”. Розбіжності щодо виокремлення та сприйняття людиною окремих частин цілого спостерігаються навіть у споріднених мовах [1, с. 58–59].

Логічне підґрунтя співвідношень між частиною та цілим дозволяє припустити наявність універсальних рис семантичної організації меронімів у різних мовах та можливість фіксування семантичних регулярностей у цій лексичній мікросистемі. З іншого боку, розбіжності сегментації цілого дозволяють побачити не тільки універсальні, але й відмінні риси когнітивних

процесів носіїв різних мов. Мислення людини є антропоцентричним за своєю суттю, оскільки об'єктивну дійсність вона сприймає через суб'єктивні відчуття. Яскравим прикладом цього є наведені приклади метафоричних переносів значення меронімів. Розуміння системної організації меронімічної лексики дозволить побачити закони організації значної ділянки вокабуляру, який є базовим для більшості мов світу. Паралельне вивчення структурних та семантичних особливостей меронімів надасть можливість визначити конкретні взаємозалежності між ними. Моделювання системних семантичних зв'язків меронімів може бути використане для опису інших лексичних підсистем та лексичної системи в цілому, лексикографічної практики.

У найближчій перспективі дослідження вбачається проведення зіставного вивчення структурно-семантичних особливостей меронімів на матеріалі німецької та англійської мов за описаними вище параметрами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Материнська О. В. Типологія найменувань частин тіла : [монографія] / Олена Валеріївна Материнська. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 295 с.
2. Brown C. Paradigmatic relations of inclusion and identity II : Meronymy // *Lexicology : an international handbook on the nature and structure of words and vocabularies : in 2 v.* / Ed. by D. A. Cruse, F. Hundsnurscher, M. Job, P. R. Lutzeier. – V. 1. – Berlin; N. Y. : Walter de Gruyter, 2002. – P. 480–485.
3. Cruse D. A. On the transitivity of the part-whole relation / D. A. Cruse // *Journal of Linguistics.* – 1979. – V. 15/1. – P. 29–38.
4. Górska E. On paronymy and taxonomy / E. Górska // *Studia Anglica Posnaniensia.* – 2003. – V. 39. – P. 103–111.
5. Iris M. A., Litovitz B. E., Evens M. W. Problems of the part-whole relation / M. A. Iris, B. E. Litovitz, M. W. Evens // *Relational model of the lexicon. Representing knowledge in semantic networks.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1988. – P. 261–287.
6. Leisi E. *Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und Englischen* / E. Leisi. – Heidelberg : Winter, 1961. – 135 s.
7. Wierzbicka A. *Semantics. Primes and Universals* / Anna Wierzbicka. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – 500 p.
8. Winston M. E., Chaffin R., Hermann D. A taxonomy of part-whole relations / M. E. Winston, R. Chaffin, D. Hermann // *Cognitive Science : a multidisciplinary journal.* – 1987. – V. 11. – P. 417–444.